

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВЧИТЕЛЬСТВА У СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ДЕТЕРМІНАЦІЯХ ЕПОХИ НОВОГО ЧАСУ

А. А. Кравченко

кандидат історичних наук, докторантка

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

У статті досліджується проблема формування інституту вчительства в період переходу від епохи Відродження до епохи Нового часу, під час формування нової, економічної цивілізації. Розглядаються педагогічні концепції Я. А. Каменського, І. Г. Песталоцці, Дж. Локка, які формують новий образ вчителя, що виникає під впливом особливостей епохи. Відстежується як встановлюється автономія вчителя, без якої неможливе справжнє навчання і виховання, стверджується ідея вчителя як активного учасника педагогічного процесу, а сама освіта стає соціальним інститутом, без якого не може відбуватися громадський розвиток.

Ключові слова: освіта, навчання, вчитель, гуманізм, педагогічний процес, суспільство, наука.

Соціально-економічний розвиток суспільства призводить до розширення освітнього простору та вимагає його нових емпіричних і теоретичних досліджень. Зокрема, важливе значення має вивчення проблеми «вчительства» в епоху Нового часу. Формування і розвиток ринкової економіки змінює соціальну структуру суспільства: «селянська цивілізація» феодалізму поступається місцем «міській цивілізації», в якій формується новий тип людини, її поведінки та цінностей. Виникає *етос буржуа*, який прагне до знань, але вони потрібні не для пошуку істини, а заради прибутку. В силу чого особливого статусу набувають носії знань і науки – вчителі і вчені.

Проблема «вчительства» в епоху становлення індустріального (буржуазного) суспільства розглядається в розвідках В. Б. Муравйова, П. Ю. Уварова, Р. Гвардіні тощо. Важливе методологічне значення для усвідомлення сутнісних характеристик вчительства, його зв'язків з економічними перетвореннями, що відбувалися в цей період, має теоретичне надбання класиків історичної школи «Анналів» Ж. Ле Гоффа, М. Блока, а також М. Вебера.

Разом із тим, незважаючи на змістовні дослідження теоретичних аспектів даної проблеми, в наукових розвідках не склався цілісний підхід до визначення сутнісних характеристик становлення та функціонування інституту вчительства в межах новочасових стратегій соціального та культурного розвитку суспільства.

У статті поставлено завдання узагальнити, систематизувати та поглибити розуміння процесу формування інституту вчительства в епоху становлення «економічної цивілізації» та модернізаційних процесів, які відбувалися в суспільстві в цей період.

З початком Нового часу європейські міста наповнюються люди, одержимі «духом підприємництва» та «інстинктом наживи». Людина цього типу характеризується як «міщанин» (В. Зомбарт). Зазначений тип людини, поперше, веде господарство, спираючись на *раціональне* планування та розрахунок. Це, в свою чергу, означає встановлення розумного співвідношення між прибутками та витратами, особливого виду «мистецтва економії». Внаслідок зазначеного відбувається принципова відмова від усіх правил сеньйорального обслуговування життя. Господарство феодала визначалось *лицарським етосом*, згідно якому перевага надавалась не стільки *накопичуванню, ощадливості*, скільки *щедрості*. Тепер *витратне* господарство поступається місцем *прибутковому* господарству. Тим самим раціоналізація господарства перетворюється у його *економізацію*.

Новизна цього явища полягала у тому, що воно торкалось людей багатих. Саме вони прагнули не витратити більше, ніж заробляли та, окрім того, максимально економити, накопичувати. *«Ідея заощадження прийшла у світ! І знову-таки не вимушеного, а добровільного заощадження, заощадження не як потреби, а як доброчесності. Заощадливий господар стає тепер ідеалом навіть багатих, оскільки вони стали міщанами»* [1, 111]. Слід зазначити, що економії підлягають не тільки кошти, не менш важливим є *заощадження сил*. Ощадливість повинна розповсюджуватись на нашу *душу*, наше *тіло* та, перш за все, на наш *час*. Раціональне, господарське ставлення означає корисне та пристойне *використання* всього.

Розгортання «духу капіталізму» (М. Вебер) супроводжувалось емансипацією індивідів з під опіки суспільства. Епоха Нового часу вимагає людини, здатної діяти та приймати

рішення, керуючись не традицією або догмою, а своїм власним розумом. Основою для подібних трансформацій виступила доба Ренесансу, яка охоплює історичний період XIV-XVI ст. і характеризується прогресивним розвитком науки, літератури та мистецтва. Характерною ознакою культури Ренесансу стають *ідеї гуманізму*, у зв'язку з якими формується новий погляд на світ і людину. Гуманізм витісняє середньовічну аскетичну доктрину, протиставивши теології світську науку, поставивши у центр уваги людину, яка в ідеалі повинна бути життєрадісною, сильною духом і тілом, яка має право на радість і щастя. У філософії народжується нове розуміння людини, вплив якого розповсюджується на усі сфери культурного життя.

Внаслідок поширення ідей гуманізму формується суспільна зацікавленість ідеями освіти. Проте розповсюджені уявлення про науково-педагогічну діяльність гуманістів багато в чому однобічні та ідеалізують тогочасну освітню систему. Дана ситуація супроводжується кризою смислу, пошуком нових способів самоствердження «людини в людині», та поширенням цієї кризи на усі інші сфери суспільного буття, зокрема основи політичного життя. Якщо Середньовіччя забезпечувало людині відчуття впорядкованості та гармонійності світу, вписувало її у визначене, «одомашнене» місце, то Відродження, а потім і Новий час, навпаки, «виривали» її із обжитого середовища та «розчиняли» людину як «мислячий очерет» (Б. Паскаль) у чужому, бездушному та безкінечно «пустому» Всесвіті. Річ у тім, що потужний вплив християнства на середньовічну культуру надавало останній певної цілісності. І як тільки починає відбуватися її руйнування, постає проблема *смислу людської життєдіяльності*.

Деякі дослідники вважають, що вихідний контекст для цих елементів виник ще раніше – у XIV ст. Люди перестають думати про суспільство як про «золотий вік», що остаточно залишився у далекому минулому, і замість цього розташували його у найближчому майбутньому. У цю неспокійну епоху і виникає «новий соціальний міф» [2, 179]. У результаті спрямовані на «потоїбічний світ» надії раптом отримали значення у цьому, реальному, світі, почали сприйматися як такі, що можуть реалізуватися *тут і тепер*. Людство замість пошуків «шляхів до раю» спрямовує свої зусилля на впорядкування навколишнього світу. В силу чого народжуються віра в прогрес, яка живиться не стільки ірраціональними моментами людської свідомості, скільки спирається на раціональний розсудок. Духовне напруження, що підтримувалося у європейській культурі і визначалося внутрішньою суперечністю, по-

родженою дуалізмом самої природи культури теоцентризму, перейшло в іншу якість: дихотомія «земне-неземне» вирішується на користь «земного».

Тим самим відбувається «прорив» людської активності назовні, спочатку ще супроводжується релігійними мотивами, проте у ньому вже на повну силу звучать соціально-політичні інтонації. Для забезпечення реалізації цього прориву активності необхідними були відповідно підготовлені люди. Так у центрі уваги новоєвропейського суспільства і культури опиняється освіта.

Кожна людина несе в собі образ своєї епохи. Вчитель в цьому контексті знаходиться у специфічній ситуації: взаємозв'язок причини та наслідку історичного часу він відчуває гостріше, ніж представники інших професій. Свого часу Р. Емерсон стверджував, що «справжній показник цивілізованості того чи іншого суспільства вимірюється не рівнем багатства і культури, не розміром міст, не великою кількістю врожаїв, а у подібності людини, яку виховало суспільство» [4, 359]. Кожне суспільство та кожна країна виховують та навчають підрастаючі покоління завдяки діяльності вчителя.

Наскільки почесна і відповідальна його місія, можна судити по тому факту, що всі видатні мислителі Нового часу сподівалися шляхом «істинного» виховання вирішити проблему побудови «справедливого» соціального устрою. Дж. Локк у «Думках про виховання» так визначив «велику задачу», покладену на вихователя: «Формувати поведінку і душу свого вихованця, щоб прищепити йому хороші звички, закласти в ньому основи чесноти і мудрості, поступово надати йому знання про людей, вселити любов і прагнення наслідувати усе, що прекрасне та гідне похвали, озброювати його силою, енергією і запалом у прагненні до цих цілей..., привчити робити зусилля і дати йому деяке уявлення про те, в чому він повинен удосконалюватися вже самостійно» [6, 491]. У цьому фрагменті в загальному вигляді сконцентрована морально-гуманістична програма виховання, основні риси якої відображені в працях Я. А. Коменського, Ж. Ж. Руссо, І. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинського. Більшість їхніх ідей лягли в основу сучасної педагогіки.

У новочасових педагогічних концепціях формується новий образ вчителя, що виник під впливом особливостей епохи. Серед них варто виокремити наступні: усвідомлено, що прогрес культури неможливий, якщо знаннями будуть володіти тільки панівні прошарки суспільства. Згідно з такими уявленнями відбувається розповсюдження ідей про загальну освіту широких народних мас. Шлях до вдосконалення не тільки суспільства, а й самої людсь-

кої природи вбачається у оволодінні науковими знаннями. Ідея прогресу безпосередньо пов'язується з розвитком науки. Нагадаємо, що в цей період природничі науки постають у якості взірця пізнання взагалі.

Безпосереднє відношення на трансформацію вимог до вчительства та вдосконалення суспільного буття стає зміна ставлення до дитини. Відбувається усвідомлення особливостей дитинства, нових форм набуває батьківська прихильність до дітей, сім'я стає осередком, в межах якого здійснюється виховання дитини. Важливою рисою Нового часу в контексті досліджуваної проблеми є трансформація «духу християнства». В процесі секуляризації відбувається визнання релігією права індивіда на самостійну діяльність та активне життя. Християнство стає «релігією дії», виступаючи як «релігія Ісуса» проти «християнських догм». З точки зору А. Швейцера, християнська етика Нового часу узгоджується з етикою пізнього стоїцизму, яка спирається на мислення: «Під кінець античності пізній стоїцизм і християнство... пошматували один одного. В Новий час вони об'єдналися, щоб виробити етичний світогляд» [3, 126]. Наступним моментом, який трансформував вимоги до освіти, є поява централізованих держав монархічного типу. Внаслідок цього закінчується процес політичної дефеодалізації, період «розчинення» держави в суспільстві змінюється періодом «поглинання» суспільства державою.

Важлива особливість Нового часу – прагнення людини усвідомлювати себе як індивідуальність, відокремлену від соціального оточення. У зв'язку з чим оновлюється антична ідея громадянина як людини, здатної приймати усвідомлені рішення особистої та суспільної значущості.

Світогляд людини Нового часу формується під впливом науки. Разом із тим, чим глибше філософська думка поринала у вивчення природи, тим гостріше вона відчувала невдоволеність наявними методами пізнання. Суспільство Нового часу можна охарактеризувати як раціоналізоване, що кардинально відрізняє його від всіх попередніх типів суспільств. У цьому контексті «поворот до дитини» визначає специфіку педагогічного процесу цього періоду. Перш за все школа звільняється з-під всеосяжного контролю з боку церкви.

Досліджувана епоха стала часом нової інтелектуальної культури, що посилювало увагу суспільства до соціального аспекту вчительства. Новий час вимагав «нових людей», що передбачало формування «нової педагогіки». Але для цього потрібні відповідні вихователі, тому сподівання на університети, оскільки «перша і головна умова прогресу є тверда віра в освітню, творчу силу людської особистос-

ті» [5, 152]. Щоб зі стін університетів виходили творчі особистості, самі університетські викладачі повинні бути людьми творчими, захопленими «духом прогресу». Отже, мова йде про встановлення автономії вчителя, без якої неможливе дійсне навчання та виховання. Подібні нововведення призначені не для того, «щоб змінити мертву букву, а щоб надати великий простір дії наставників» [5, 153]. Ця думка є наскрізною для освіти Нового часу, що стверджувала ідею вчителя як активного учасника педагогічного процесу.

Звідси витікає вимога щодо внутрішньої мотивованості активності вчителя. Вільна діяльність учителя – необхідна передумова функціонування педагогічного процесу; свобода вчителя повинна обмежуватися тільки власними можливостями самореалізації в педагогічному процесі і відповідальністю за свою справу, яку він несе через усе своє життя. Відповідно до покладеної на вчителя ролі в суспільстві його правове та матеріальне становище повинно бути поставлено на належну висоту; це положення має бути покращено настільки, щоб зробити педагогічну діяльність привабливою для всіх здібних, талановитих людей.

Подальшим поштовхом для розвитку соціального переосмислення основ навчання та виховання стали реформаційні процеси в релігійному житті Європи. У Німеччині у XV-XVI ст. під впливом Реформації гуманістична педагогіка набрала вираженого філологічного характеру. Гуманісти виступали за досконале вивчення латинської, грецької і навіть давньоєврейської мов з тим, щоб краще віміти, як вони вважали, розкривати фальсифікації Біблії і античної літератури, що їх робили тодішні «отці» церкви. Концентрація уваги на вивченні мов, які прийнято називати класичними, привела до виникнення так званої класичної освіти. Початок класичній освіті поклала відкрита у Німеччині в 1528 р. знаменита гімназія Штурма, де впродовж 10 років вивчали тільки латинську і грецьку мови. Згодом класичні гімназії стали типовими навчальними закладами у всій Європі.

Таким чином, епоха Нового часу характеризується формуванням і ствердженням нової соціально-економічної та духовно-культурної ситуації. Виникає новий тип людини, перейнятої «духом підприємництва», а основною рисою діяльності стає орієнтація на раціональність. Розповсюдження ідей гуманізму спричиняє зацікавленість до ідей освіти. В педагогічних концепціях цього часу формується новий образ вчителя, а школа звільняється з під всеосяжного контролю з боку церкви. Важливу роль у розвитку освіти і виховання здійснила Реформація.

Оскільки становлення інституту вчительства в епоху Нового часу є прикладом розвитку як нового суспільства, так і нової людини.

В силу чого постає завдання дослідити процеси формування нового мислення в контексті нових смислових орієнтацій даного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Город // М. Вебер История хозяйства. Город / Пер. с нем.; Под ред. И. Гревса; Комментар. Н. Саркитова, Г. Кучкова. – М.: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. – С. 333-486.
2. Кабдирдин Н. П. Система педагогики по творениям Блаженного Августина / Н. П. Кабдирдин. – Казань: Центральная типография, 1910. – 155с.
3. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века / Ж. ле Гофф; пер А. Руткевича. – Долгопрудный: Аллегро-Прес, 1997. – 209 с.
4. Муравьев В. Б. Дороги вагантов / В. Б. Муравьев // Колесо Фортуны: Ваганты. – М.: ТОО Летопись, 1998. – С. 5-25.
5. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Ф. Теннис; пер. с нем. Д.В. Складнева. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – 452 с.
6. Уваров П. Ю. Статус интеллектуала и умственного труда глазами современников: карьеры интеллектуалов / П. Ю. Уваров // История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2000. – С. 21-27.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2012 р.